

Artikel uit het bulletin van de
Antwerpse Vereniging voor Bouwhistorie en Geschiedenis*

(*vzw opgericht in 1963, tot juni 2007 Antwerpse Vereniging voor Bodem en Grotonderzoek)

Blommaert, V., 'Het tolhuis te Antwerpen', *Bulletin van de Antwerpse vereniging voor bodem- en grotonderzoek*, 1979/7, 1–6.

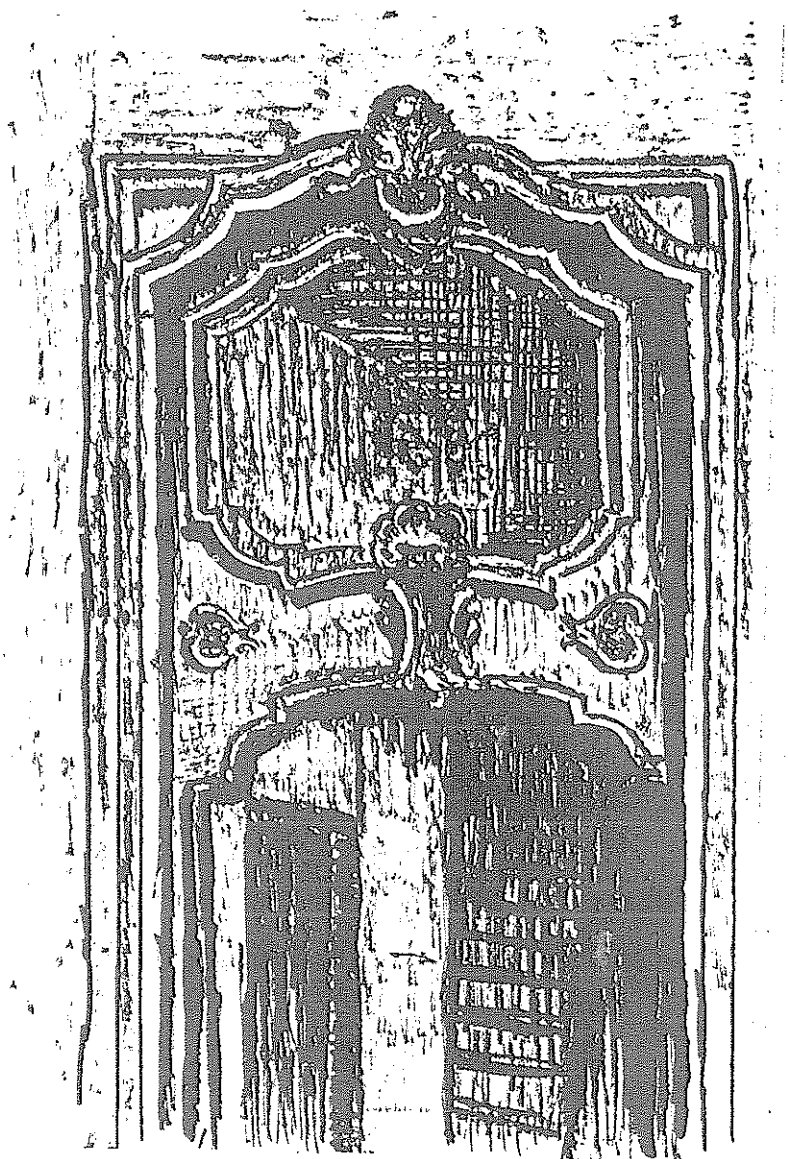

Download van: <http://www.avbg.be/bulletin.html>
Contact: <http://www.avbg.be/contact.html>

© 2008-2009 Tim Bisschops & Antwerpse Vereniging voor Bouwhistorie en Geschiedenis vzw. Tekst en afbeeldingen strikt voor persoonlijk gebruik. Publiek of commercieel gebruik enkel mits schriftelijke toestemming van het bestuur van de AVBG.

antwerpse vereniging voor
bodem - en grofonderzoek.

BULLETTIN nr 7

maandelijkse uitgave
jaargang 1979

Het tolhuis te Antwerpen.

Het Douanehuis aan de Sint-Pietersvliet kwam plots in de actualiteit, wellicht omdat enkele dagen vóór het bouwverlof onverwacht met de slooping begonnen werd. Onherroepelijk dus. De tongen kwamen los bij de niet-op-vakantie-zijnde monumentenzorgers. Studenten- en actiegroepen waren afwezig. Op vakantie. Enkele thuisblijvers doolden langs lege straten rond het in de eerste "ronde" reeds lelijk toegetakeld monument van 19de eeuwse architectuur. De B.R.T. liet zich niet onbetuigd in deze komkomentijd en zond op een onmogelijk koffieuurtje een interview uit over het voor en tegen van de slooping, precies of dit zou nog wat helpen. Wij praten er niet meer over en leggen er ons bij neer. Noodgedwongen.

Wat wij echter wel aan dit monument verplicht zijn, is eens en voorgoed de identificatie ervan op punt te stellen. De evolutie heeft haar rechten, de geschiedenis eveneens.

In de literatuur wordt het Tolhuis nauwelijks vermeld, omdat de geschiedenis van de 19e eeuwse architectuur van betrekkelijk recente datum is. De aandacht werd slechts een vijftal jaren geleden gaande gemaakt, op de waarde van de 19e-eeuwse bouwkunst. Met fierheid mag worden gezegd dat Antwerpen een voorsprong heeft met de klasseringsvoorstellen voor de Leysstraat, het Centraalstation, de 19e-eeuwse kerkenkrans, de grote Fortengordel (als groene ring rond een toekomstige grootstad), de Cogels-Osy- of Zurenborgwijk, enz. Afzonderlijke gebouwen komen één voor één aan bod. Een degelijke "service" kwam van het Ministerie van Nederlandse Cultuur met het opstellen van de monumenten-inventaris : Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, Stad Antwerpen 3na 1976. Hierbij werd hulp verleend door de Dienst Monumentenzorg van de Stad.

Deze inventaris maakt melding van het Tolhuis of Douanegebouw als een "complex gebouw" in neo-barokstijl van 1894-99, met verder een uitgebreide beschrijving van de gevelonderdelen; (deze beschrijving volgt het stelsel der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg in Nederland, ingesteld bij K.B. van 10 mei 1918, en dat sinds een veertigtal jaren in ons land overgenomen werd.) Wij halen dit laatste aan om erop te wijzen dat dit inventarisatiestelsel geen evaluaties van subjectieve orde toelaat, zodat we op de drempel blijven staan.

Bij het Tolhuis worden we wel figuurlijk naar binnen geleid, aangezien we er de beschrijving vinden van een "merkwaardig" interieur;

Tolhuis

gesloten binnenplaats met omlopende gietijzeren galerij op bovenverdieping, rustend op gietijzeren consoles neerkomend op karbelen, twee loopbruggen; overdekking met groot bovenlicht eveneens steunend op consoles. Oorspronkelijk neogotisch getint meubilair nog aanwezig." (letterlijke overname uit de Inventaris). Voor ons is dit voldoende om achter de regels het enthousiasme van de steller te ervaren en we zijn er hem dankbaar voor.

Om een waardebeoordeling te geven aan het monument, gesteund op architectuur- en kunstgeschiedenis, kunnen we het gebouw onderzoeken naar zijn inplanting in de omgeving, zijn gevelwerk, zijn grondplan of binnenorganisatie en zijn functievariabiliteit, d.w.z. zijn gebruiksmogelijkheden.

Wat de inplanting betreft, deze getuigt van de wil om het gebouw niet te doen domineren als afgezonderd monument. De N.-oostgevel, ca 71 mt. lang ligt in de verlenging van de rooilijn van de Sint-Paulusstraat zodat het verkeer zowel vroeger als thans vrije doorgang heeft naar de kade (Orteliuskaai), waar het noordelijk uiteinde ligt van de afdaken, en waar destijds de meeste havenbedrijvigheid heerste na het rechte trekken van de kade.

De zuidwestelijke lange zijgevel ligt langs de smalle doorgang die de kade met de St.-Paulusstraat verbindt, en het Tolhuis scheidt van de rest van het gebouwenblok langsheen de kade. In deze smalle straat liggen de dienstingangen voor beambten. De noordwestelijke hoofdinkomgevel ligt wat achteruit ten opzichte van de rooilijn der kade en vormt aldaar een nuttig driehoekig pleintje dat de toegang veilig houdt. De gesloten zuidoostelijke gevel vormt een voorname afsluiting van het Sint-Paulusplein met de zeer gezellige verhoudingen, uitzichten en uitvluchten naar alle windstreken. Dit pleintje is niettegenstaande de verschillende uitloopstraten nooit gevoelig door enig verkeer gehinderd, wellicht mede door het vernuftig gesloten houden van de Tolhuis-gevel. Voor- en achtergevel hebben een breedte van 21,60 m.

De gevelarchitectuur aan de beide langszijden is tamelijk eenvoudig gehouden met een indeling van 13 traveeën voor het middengedeelte en 3 trav. voor elk van de twee eindvlakken in risaliet (lichte uitsprong).

De kopgevels zijn verschillend van indeling. De voorgevel langs de kade heeft een 11,20 m middenrisaliet in drie traveeën verdeeld en de zijpanden vormen elk een enkele brede travee. De achtergevel heeft een middenrisaliet van 9,00 m breed met drie ramen, en zijpanden vlak met één raam elk.

De middenrisalieten lopen boven de kroonlijst van de verdieping uit op een hals-topgevel, aan de inkomzijde zeer plastisch uitgewerkt met een halve verdieping en een dubbele topverdieping. Aan de voet van de topgevel aan inkomzijde liggen aan weerszijde de symbolische figuren van de Schelde en de Maas, robuuste beelden gebouwen door Frans Deckers (1835-1916) die in 1864 de Prijs van Rome won, en van wie nog verschillende beeldhouwwerken in Antwerpen en elders bestaan.

(zie: Antwerpen in de 19de eeuw, De Beeldhouwkunst, door F. Van den Wijngaert Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis). De stijl van deze inkomgevel van het Tolhuis is typisch Antwerps. Hij getuigt van de periode van het eclecticisme waarin men een nieuwe stijl komposeerde met detailelementen uit het historisch

Tolhuis

architectuurpatrimonium, vooral uit de 16e en 17e eeuw. Men kan aan het Tolhuis elementen vinden die in het Stadhuis voorkomen, waarvan de Spaanse gaanderij duidelijk geïnterpreteerd wordt in de halve verdieping onder de topgevel van het Tolhuis. De risaliet van het stadhuis is volgens Prof. S. Leurs meer vertikaliserend wegens gotische traditie, zij het dan ook dat de risaliet in een ver gevorderde italiaanse renaissance, naar het barokke toe, voorkomt. De meesters van het eclecticisme konden zich méér inhouden en leunen aan bij de stijl van een Vredeman de Vries zoals deze in Antwerpen beoefend werd. Dát is nu juist het Antwerps aksent dat aan de gevel van het Tolhuis op te merken is. Ook vinden we de zware inkompartij van het gelijkvloers terug in de 16e eeuwse stadspoorten van de Italiaan Donato de Boni. De voormalige Kipdorppoort was in drie vakken ingedeeld met geringde dorische zuilen, een stijl die de beeldhouwer-architect Hans Van Mildert later intensief heeft toegepast aan de afsluitmuur van de vm. Sint-Michielsabdij en aan de portiek die hij in het Rubenshuis heeft uitgevoerd.

Ook het aanwenden van zg. speklagen (horizontale sierbanden met constructief doeleinde) is Brabants-Antwerps van oorsprong. Waar men vroeger vanaf de 15e tot de 17e eeuw baksteengevels "doorspekten" met horizontale banden in witte zand- of zandkalksteen van Balegem of van Gobertingen, krijgen we in het Tolhuis een nieuw kleurengamma te zien dat ditmaal ontleend schijnt te zijn aan de meest soliede gewrochten uit de 18e eeuw. Inderdaad zijn alle elementen, die het constructief stramien van het gebouw vertegenwoordigen zoals raamomlijstingen, speklagen (konstruktief element), zuilen en pilasters op een basement (gelijkvloers laag), konzolen, kroonlijsten en beeldhouwwerk als steun of stut, uitgevoerd in een lichte blauwe hardsteen van prima kwaliteit, terwijl de vlakvullingen, vroeger in baksteen, later (vanaf 18e eeuw) in een witte hardsteensoort uitgevoerd werden. Deze werkwijze is een nawerking van de vakwerkbouw die vanaf de laat 15e eeuw "versteende", en het typisch uitzicht verleende aan de architectuur in het Brabantse, d.w.z. in de streken waar men gemakkelijk en over baksteen, en over hardsteen kon beschikken. Is Antwerpen onder dat opzicht niet een bevoorrechte plaats geweest, langs alle kanten bereikbaar dank zij de uitgestrektheid van de rivierbekkens die de Schelde bedienen ?

Gewis hebben de meesters van het eclecticisme nog andere kunststromingen te verwerken gehad. Er is vooral de geweldige explosie van een nieuwe architectuur in en om Parijs, het opdringen van de ingenieurskunst, het verbeteren van het staal in Amerika en in Engeland. Onze meesters hebben er even van geproefd, maakten dankbaar gebruik van ijzerconstructie, bouwden met vreemde steen- en marmersoorten, maar bleven de stijl trouw die zich op eigen bodem uitdrukte. Een nauwkeurig onderzoek van de architectuurstijl van het Tolhuis kan deze stelling bevestigen. Moeten we dan nog verder wijzen op de voorname soberheid van de andere gevels ? De slotsom ligt hier eveneens voor de hand, en de studie van de binnenindeling kan ook één en ander desbetreffend benadrukken. Vanaf de tijd der Etrusken, over de Romeinen, langs de Renaissance in Italië en later in alle Europese landen vinden we de atriumwoning, waarbij alle vertrekken gericht zijn naar een

Tolhuis

binnenhof en waarvan de buitenzijde nagenoeg volledig gesloten was. Dit type moet iets universeels gehad hebben en inherent zijn aan de menselijke gemeenschapsdrang: de groep geschaard rond het centrum: de vuurhaard. Misschien dacht men daaraan niet meer bij de bouw van een Antwerps Stadhuis, een Beursgebouw, een meesterwoning, een bankgebouw, een schoolgebouw, e.a. - Men dacht er wel aan als men burchten en kastelen bouwde, terwijl dit ook aanwijsbaar is in de structuur van afgelegen kleine steden. In omgekeerde zin kan men eveneens vanuit een centrale plaats de omgevende ruimte gemakkelijk overzien en bereiken. Dit is een functie. Volgens deze ontstond het uiterst eenvoudig grondplan van het Tolhuis. Er is een langgestrekt forum aangelegd van de voorgevel tot de achtergevel, in de hoogte open over gelijkvloers en verdieping, afgedekt met een glazen dak dat het licht ruim en voldoende tot de begane grond doet doordringen. Dit forum is afgesloten met een doorlopende bogenrij langs alle zijden. Deze bogenrij is per travee afgesloten met glazen deur- of winkettenwand, doorzicht gevend op de erachter liggende lokalen van variërende afmetingen in de lengte, en vaste afmeting in de breedte. Meer niet; eenvoudiger kan het niet. Van uit het forum kan men door de ramen in de lokalen de straat zien. Dit interieur is overzichtelijk en vanaf de gaanderijen op de verdieping kan men een blik werpen op het gelijkvloers. Naar buitenuit vertaalt de bogenrij zich in het eenvoudig ritme van de traveeën-indeling der lange gevels. Elke boog aan de binnenzijde komt overeen met een raam aan de buitenzijde. De lichte risaliet aan de uiteinden van de langsgevels houdt verband met de binnen-service van lavatory, trappen, portiersloge, en verhoogt tegelijk het monumentaal uitzicht van de eenvoudig ingedeelde gevels.

De waarde van een gebouw ligt in de eenvoud en klaarheid van de grondplan- en gevelcompositie. Het is een beginsel in de architectuur van alle tijden, een eerste voorwaarde bij de evaluatie van een projekt voor om het even welke functie. Aan dit beginsel beantwoordt het Tolhuis, ontworpen door architect J. Schadde (1818-1904) leraar aan de Koninklijke Academie, geholpen door zijn jongere medewerker Eugeen Geefs (1854-1925) laureaat in de Prijs van Rome 1879, leraar aan de Koninklijke Academie. Het is vooral de laatste die we als geestelijke vader van het projekt mogen erkennen aangezien ditzelve qua stijl jonger lijkt dan de meeste van de zeer vele uitgevoerde werken van Schadde. De beeldhouwer van de "chantier", Frans Deckers, was eveneens Prijs van Rome en werd vermoedelijk door Geefs op het werk geroepen wegens de verwantschap die een prijs van Rome in die tijd met zich bracht. Geefs was bij het begin der werken aan het Tolhuis in 1894, veertig jaar oud, terwijl Schadde reeds de zes en zeventig bereikt had en bijgevolg reeds het beste van zijn zeer uitgebreid oeuvre geleverd had.

Wanneer het Tolhuis enkele jaren geleden verlaten werd, vond men er blijkbaar geen nieuwe functie voor. Nochtans is er dagelijks vraag om onderdak voor allerhande oude en nieuwe instellingen en

TOLHUIS ANTWERPEN

Voorstel-ontwerp tot revalorisatie.

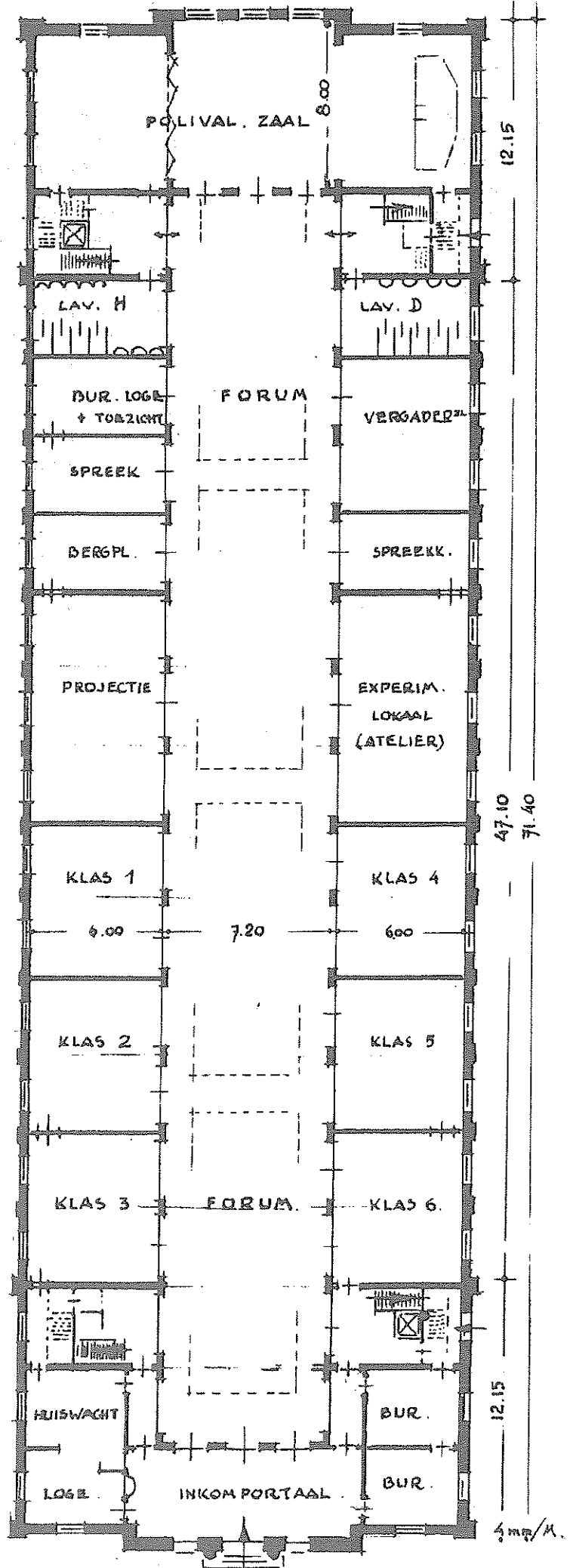
Optie:

OPVANGGEBOUW VOOR IN-
STELLINGEN VOOR SOCIO-
CULTURELE PROMOTIE EN
VERENIGINGSLEVEN.

Schema met wisselbare
functies.

Schaal: 4 mm/M

Voorstel V. Blommaert
20-7-79

Tolhuis

verenigingen. Met zulk een eenvoudig grondplan met centrale gemeenschappelijke ruimte midden een reeks lokalen, kon men alle richtingen uit zonder maar iets ingrijpends te veranderen. Wij denken aan schoollokalen voor socio-culturele promotie, o.a. of privé-scholen die vandaag ondergebracht zijn in zolders en hoogste verdiepingen van een Academiegebouw, in kleine lokalen van een Rijksarchiefgebouw, in klaslokalen van stads- en andere scholen waar zij zeer hinderlijk zijn wegens dubbel gebruik, dag en avond; culturele verenigingen zijn gevestigd in een verlaten bureaugebouw, een oud huis, en moeten bovendien hun plenaire of congresvergaderingen houden in het bovenlokaal van een drankgelegenheid, terwijl in het Tolhuis de geschikte plaats aanwezig is om verschillende verenigingen, avondscholen, vergaderzalen e.a. in onder te brengen, gescheiden van elkaar, maar met een prachtig gemeenschappelijk "forum". Voorstellen in deze aard kunnen niet meer baten. Het Tolhuis wordt gesloopt met als enige verontschuldiging dat men sinds een twintigtal jaren een langsscheur in het gebouw moest controleren. Inderdaad hebben wij opgemerkt dat een zetscheur zichtbaar is, vermoedelijk wegens het werken van de aangevulde grond van de St.-Pietersvliet, op dewelke de noordoostgevel gefundeerd werd. Maar dankzij de tussenkomst van een deskundig ingenieur worden in onze stad tientallen oude gebouwen reeds vele jaren veilig rechtgehouden.

Wij kunnen thans alleen maar hopen dat het "maecenaat" in onze stad stappen zou aanwenden om de mooie en kostbare middenrisaliet van de gevel langs de Schelde te recupereren om deze "ergens" genietbaar te plaatsen, als een waardevolle brok Vlaamse architectuur uit de eclectistische periode van het einde der 19e eeuw. Wij zouden durven suggereren de gevel te bewaren tegen de wand van het modern gebouw dat in de plaats van het Tolhuis zal komen.

V. BLOMMAERT.